



THË ã ONI PIHI MÕYAMŦWI SIKŦ

LIVRO PARA ALFABETIZAÇÃO NA LÍNGUA YANOMAE

Faculdade de Letras - UFMG
Diretor Jacyntho José Lins Brandão

Núcleo Transdisciplinar de Pesquisas Literaterras: escrita, leitura, traduções
Coordenadora Maria Inês de Almeida

Este livro foi publicado com subsídios da
Comissão Nacional de Apoio à
Produção de Material Didático Indígena - CAPEMA
instituída no âmbito da Secretaria de
Educação Continuada, Alfabetização e Diversidade - SECAD
através da portaria nº 13 de 21 de julho de 2005.

FICHA CATALOGRÁFICA

PROFESSORES YANOMAMI

**THË ã ONI
PIHI MÕYAMŦWI SIKŦ**

LIVRO PARA ALFABETIZAÇÃO NA LÍNGUA YANOMAE

**FALE/UFMG E CGEEI/SECAD/MEC
2007**



Comissão Pró-Yanomami - CCPY
Rua Pres. Costa e Silva 116 - São Pedro
69306-030 Boa Vista RR
Fone: (0XX95) 3224.7068
proyanomamibv@proyanomami.org.br

Direitos autorais

Professores yanomami:

Yanomami hiramatima thë pëni siki thapraremahe thi thë pë äha:

Antonio Tihiri Yanomama Sanimao Atorina Yanomami

Enio Mayanawa Yanomami Sidinei Nanari Yanomami

Josias Kanari Yanomami Turiu Koriana Yanomami

Rafael Wanari Yanomami

Ilustrações

Professores e alunos yanomami

Hiramatima thë pë xë onimatima thë pë xë utupë tapraremahe.

Revisão

Papel siki totihia nomuhuprapurema

Morzaniel Iramari Yanomami

Anselmo Xiropino Yanomami

Dário VitórioXiriana

Assessoria pedagógica e montagem

Lidia Montanha Castro ani professor Yanomami thë pë pairiparema. Computador ha hwei siki thama.

Assessoria antropológica

Bruce Albert ani (IRD-ISA) siki totihia nomuhuprapurema.

Coordenação do Programa de Educação Intercultural

Marcos Wesley de Oliveira ani hiramatima pë thapraiwi a patamu.

Apoio ao Programa de Educação

Noruega thëri pëni tiyero kikiha pë pairiparemahe.

OD – Operação Um Dia de Trabalho (estudantes noruegueses)

RFN – Rainforest Foundation da Noruega



“NÓS QUEREMOS ESCOLA PARA APRENDER A ESCREVER NOSSA PRÓPRIA LÍNGUA”

Kami onimatima yano aha yama ki pihi xaaripru pihiowi inaha thë kua, yama ki kahiki ã onimamu tapramu pihiio, kami yama ki kahiki ã nêhë mohotii maopë, ipa pata yama pë kahiki ã noamapë. thi thë kuo mão tēhë napë pë rukëi xoootihe, kama e thë ã xiro hiramaihe, yama ki wariat puowihî yama thë peximaimi. Kami yama ki ã hwaî kuopēnaha kure yama thë ã pou pihiio xoootii. Kami yanomae yama ki ã hwaî kuo pēnaha. Papea sikîha yama ki waisipë kiãî hikia yaro. thi thēha yama ki kiãî pihiio xoootii. Yanomae yama ki pihi waisipë xaaria hikiprarioma yaro. Kuë yaro kami yanomae yama kiha ihî thë yai totihi. Papea sikîha yama ki kiãî hikio tēhë yanomae yama thë ã noamait xoootii.

Davi Kopenawa

Nós queremos a escola para aprender a escrever a própria língua Yanomami, para não perder a nossa língua, para garantir a história dos Yanomami. Se não, os “napë¹” vão continuar invadindo e ensinando só a língua deles, estragando a nossa, e isso nós não queremos. Nós queremos que nossa língua permaneça com o jeito dos Yanomami. Queremos aprender a trabalhar com o papel, como vem acontecendo, porque o Yanomami já aprendeu um pouco. Para nós isso é importante porque ajuda a preservar a nossa língua.

Davi Kopenawa

¹ Napë – pessoa não Yanomami; estrangeiro.

THĒ Ā ONI WĒAIWI SIKI

Hwei thĕ ā ka oni ka kiini thĕ pĕ pihi moyamiwi siki yanomami hiramatimani hwei thĕ āha oniha taarini onimatima pĕha thĕ xaari hiramāi xoaohuru. Hiramatima pĕni hwei papeo siki thamahe, thĕpĕ utupĕ pree thahurumahe siki oniprremahe, ccpy thĕri pĕha hiramatima thĕpĕ kupruu. Hwei papeo siki ka kii hiramatima winaha thĕ pĕ hiramāi kua pihi he tĕhĕ onimatima pĕ hira kua xao pĕ. Ihi makii hapĕ naha hwei papeo siki ka ki thĕ pĕ ā oni waxixiowi, thĕ pĕ ā oni nakiowi, thĕ pĕ ā oni puuxiowi, thĕ pĕ ā oni rapeowi thĕ ā mii hira kua puoimi, witi pii thĕha yama thĕ pĕ mii hiramāi puo pihiomi tha? Kami yanomami yama kini thĕ pĕ ā hiramāi tĕhĕ thĕ ā yai totihi mahiowi yama thĕpĕ hira pihi yaro. Hapĕ naha yama thĕ tha pihi yaro, yano yama pĕ thawi yama thĕ ā wĕai pihi, hutu yama pĕ thawi yama thĕ ā wĕai pihi, urihiha yama ki pihiowi yama thĕ ā wĕai pihi, yama ki xapiripruuwi yama thĕ ā wĕai pihi, yama kini rixi pĕ kuowi yama thĕ ā wĕai pihi, kama karini yama ki waiwi yama thĕ ā wĕai pihi. Inaha kure kami yanomami yama kini pata pĕni yama thĕpĕ thapuuwi yama thĕ pĕ hira kua he toreo pihi onimatima pĕha. Hwei papeo siki ka kii mori thĕ ā oni kuami thĕ pĕ ā oni yai wārōhō mahi kupra piyĕkĕ, pata thĕ pĕ kahikā oni kua, heri exĕ kipĕ noa thayuuwi thĕ ā oni pree kua, papeo siki ha thĕ ā oni ximāiwi thĕ ā pree kua.




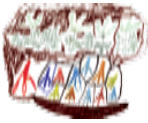








2002 thĕ kuo tĕhĕ hwei pihi moyamēmāiwi siki thapremahe hiramatima yanomami thĕpĕni Antônio Tihiri Papi u thĕri axĕ, Enio Mayanawa axĕ, Josias Kanari axĕ, Sanimão Atorino axĕ, Sidinei Nanari axĕ Toototohi thĕri pĕxĕ, Rafael Wanari axĕ, Turio axĕ Palawa u thĕri kipĕxĕ. Bruce Albert axĕ, Lidia hehuthĕri axĕ, hiramatima pĕ pairiprema.

APRESENTAÇÃO

Thë ã Oni Pihí Mõyamiwi Siki é um subsídio didático para o processo de alfabetização na língua yanomae. Este livro foi escrito e desenhado pelos professores Yanomami que participam da formação a nível de magistério, promovida pelo Programa de Educação Intercultural da Comissão Pró-Yanomami - CCPY. Este livro reflete o trabalho dos professores yanomami no processo de alfabetização dos seus alunos e visa implementar uma visão ampla de alfabetização buscando não somente a decodificação de sons em letras e sílabas, mas sim a compreensão da função social da escrita. Desta forma o livro aborda questões do cotidiano yanomami como a construção da casa, a abertura das roças, a floresta onde vivem, as atividades sócio-econômicas desenvolvidas pelos yanomami e a cosmologia. O livro apresenta diferentes tipos de textos: narrativos, descritivos, história em quadrinhos, diálogos e cartas.

O livro **Thë ã Oni Pihí Mõyamiwi Siki** foi elaborado em 2002, pelos professores: Antônio Tihiri Yanomama, da região do Papi u, Enio Mawanawa Yanomami, Josias Kanari Yanomami, Sanimao Atorina Yanomami e Sidinei Nanari Yanomami da região do Toototobi, Rafael Wanari Yanomami e Turiu Yanomami da região do Parawa u. A produção deste material didático contou com a assessoria antropológica de Bruce Albert e assessoria pedagógica de Lidia Montanha Castro.

THË Æ ONI HËTËWŁ:

Yano thë Æ oni	 12
Yano yama a thaiwi thë Æ oni	 16
Omamani hutu kana thaprarwi thë Æ oni	 22
		
Hutu kana pë thaiwi thë Æ oni	 26
Hutu kanahami wamotima thë pë kuowi thë pë Æha	 29
		
Urihi thë Æ oni	 33
Waimi huwi thë Æ oni	 38
Poriyo yo thë Æ oni	 43
Rama huwi thë Æ oni	 46
		
Yurimuwi thë Æ oni	 50
		
Heri exë kipë yurimu pihio tēhë kipë noa thayuwi thë Æ oni	53
		
Okomuwi thë Æ oni	 56
Thuë thë pēni thë pë thaiwihi thë Æ oni	 59
		
Wii thë Æ oni	 62



Wāro thē pēni thē pē thāiwihi thē ā oni 68

Raha sihi thāiwi thē ā oni



..... 71



Hapa Yanomae thē pē yaropruwi thē ā oni 77



Ara thē ā oni



.....81

Maa keiwi thē ā oni

.....86



Poroxi hapa huruwi thē ā oni



.....89



Xapiri pēni hutu mosi huēmaiwihi thē ā oni93

Yari thē ā oni



.....96



Xawara a wai thē ā oni100

Oka pē huuwi thē ā oni



.....104

Nē wari thē ā oni

.....107



Yanomae thē pē rixi pē kuowi thē ā oni



.....109



Naki kamakari pēowi thē ā oni111

Yanomae yama ki huai yaithaowi thē ā oni117



Yanomae thë ã oni ha yama ki pihi xaaripru pihio tëhë ya-
nomae onimatima thë pëha yama thë taat partio.

A a E e Ë ë

H h I i Ì ï

K k M m N n

O o P p R r

S s T t U u

W w X x Y y

Yanomae onimatima porokatae thë kipë ãha kua.

Thë pë ã oni nakiowi:

A a

E e Ë ë

I i Ì ï

O o U u

Thë pë ã oni waxixiowi:

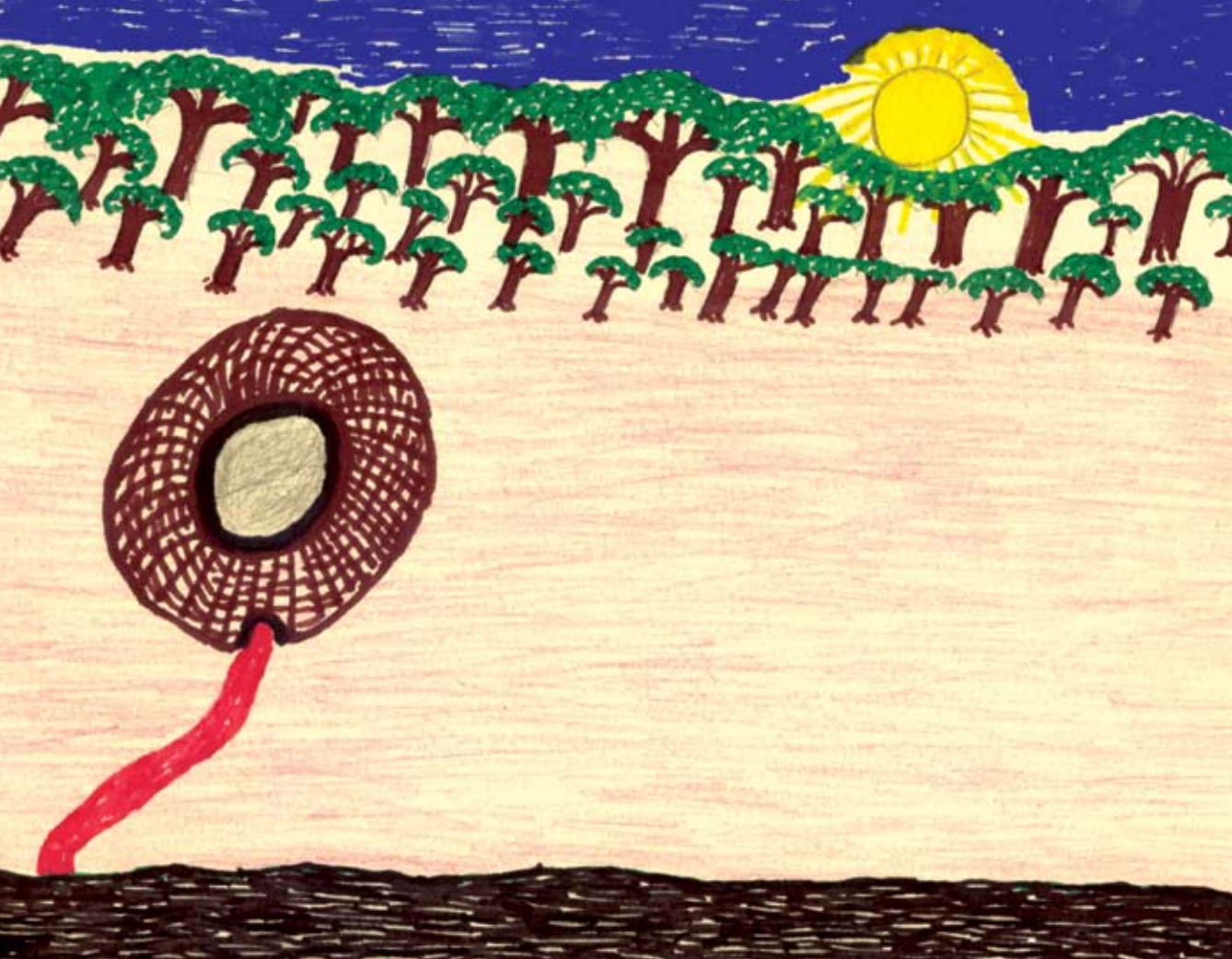
H h K k M m

N n P p R r

S s T t W w

X x Y y

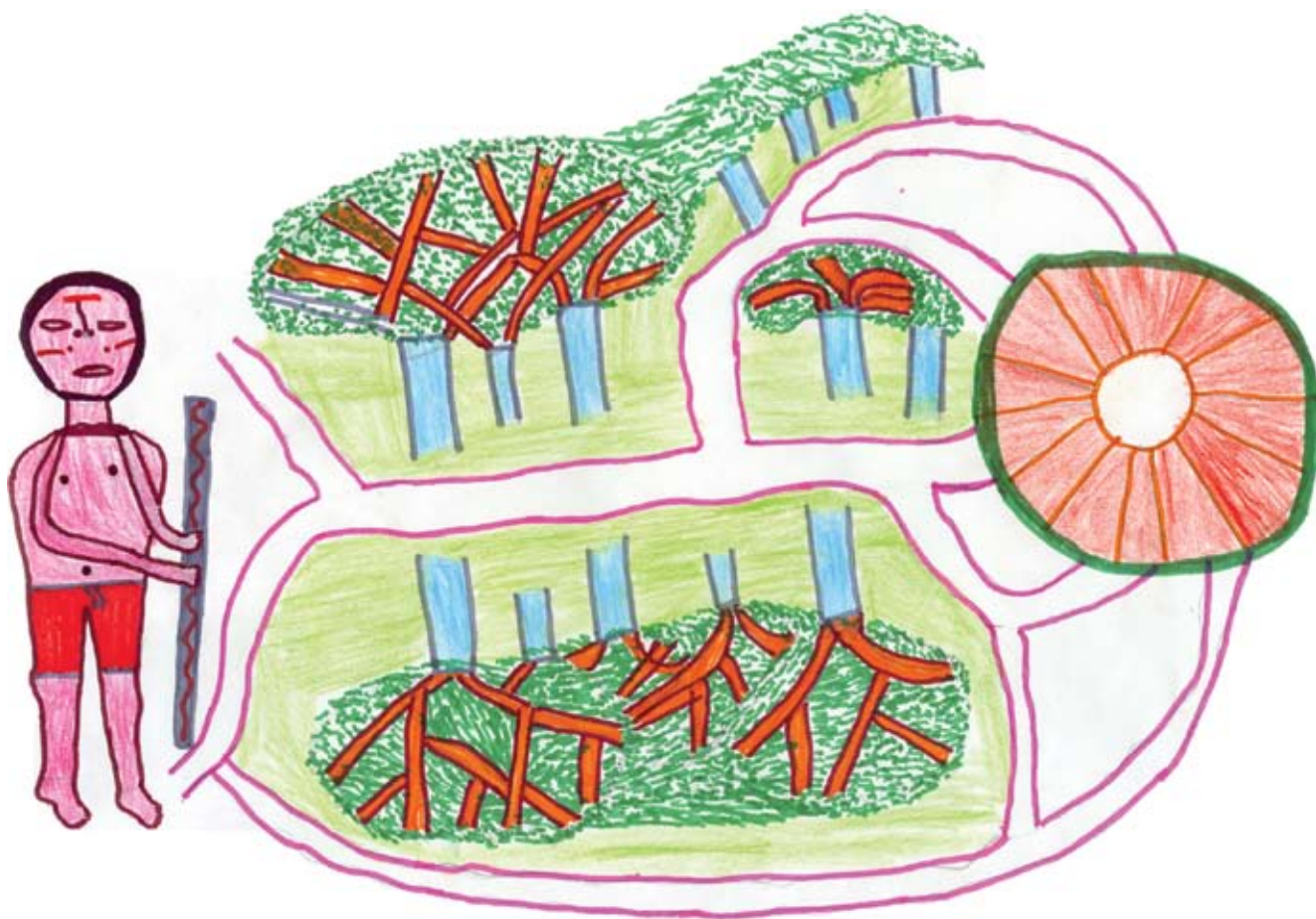




Yano thë ã oni

Yanoha Yanomae yama ki piria.
Urihi theri Yanomae yama ki kutaeni yanoha
yama ki piria.

Yanomae thëni ai yano a tai
mao pëhami thë huu pihio.
Kuë yaro poriyó wa e yo
xaarimaki uxirima thëni.



Wa thë pë ũtupë ha taarini kama thë pë ãha kuopëha wa thë xorea xoaki.



wakë a



xaraka a



sako si

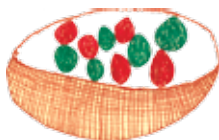


poo a



sihema a

Yanohami thë pë kuowi wama thë pë ùtupë tiporeaki.
Wama thë pë ha tiporeakini wama thë pë ãha thaaxoaki.



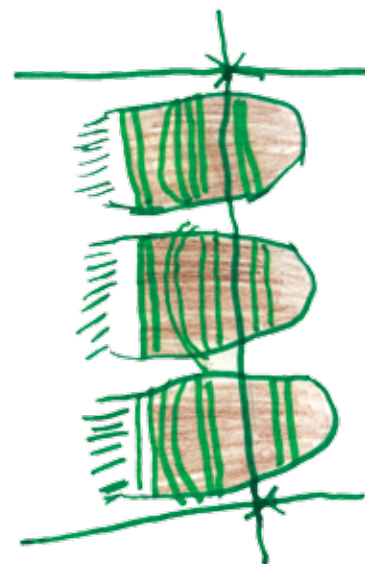
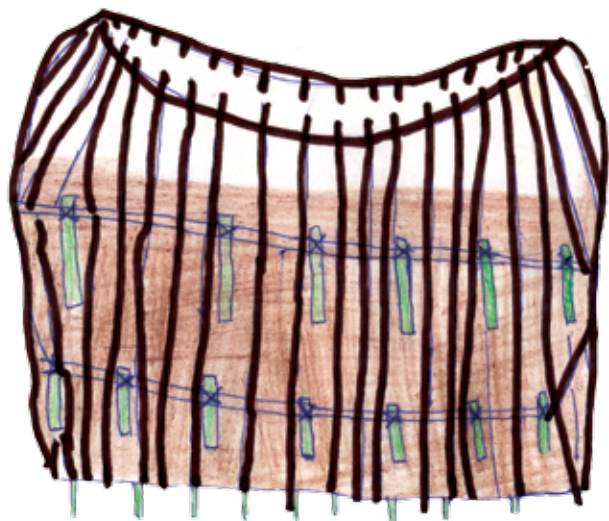
Yano yama a thaiwi thë ã oni



Yano yama pë thai pihio tëhë urihi a yari
totihi taopëha yano yama pë thaai huu
yama tihî pë ha tuprani.



Yama tihi pē tua ha hurapranī
yama tihi pē wakē yēi xoo.



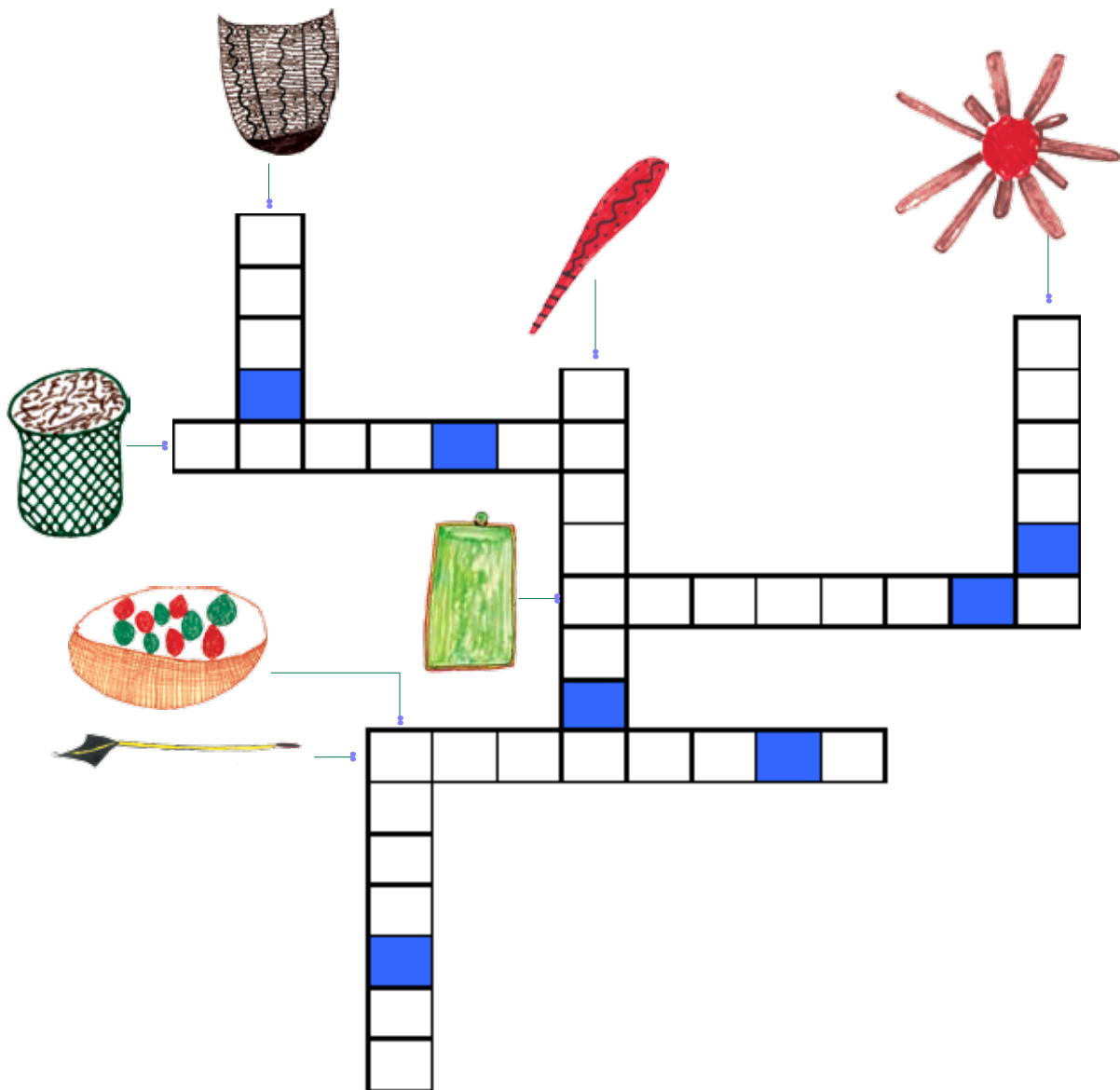
Yano yama a ixi rōxia ha hurapranī
yano yama pē thai xoao.

1- Yano tute yama a thai pihio tëhë witi yama thë thai partopë tha?

2- Yano a roxi prao hikio tëhë witi yama thë thai nomuhuo pë tha?

Yano wa utupë thaki.

Thë ã oni titimatima thë.
Kama thë pë utÛpë kuo pëha wa thë pë ãha oni katitia
xoamaki.



Omamani hutu kana thaprariwi thë ã oni



Omamani hutu kana hapa thaprarema.
Omama eha tëpëriësikini wamotima e thë pë
hipiai ha kë mao kunaha hutu kana kuoimi.

Thë ã xi warihi hëtëmotima thë.
Thë xi oni warihi maki wa thë ã hëtþ.
Wa thë ã ha taarini wa thë tiporeaki.

koraha a

naxo koko

hokoma pë

rokoari a

ariamo pë

puu ku

k o r a h a a r i h
a m i k o r e n a o
n a x o k o k o i k
p r o m a o i n e o
u s a r i t a w ë m
u r o k o a r i a a
k i r e s u y o t p
u s u w a t m a e ë
a a r i a m o p ë s

Thë ka prokeiha thë ã oni nakiwi wa thë pë yëtëamaki tëhë wãaha kuprario.



K_r_h_s_



r_k_r_s_



n_x_k_k_



y_n_m_k_

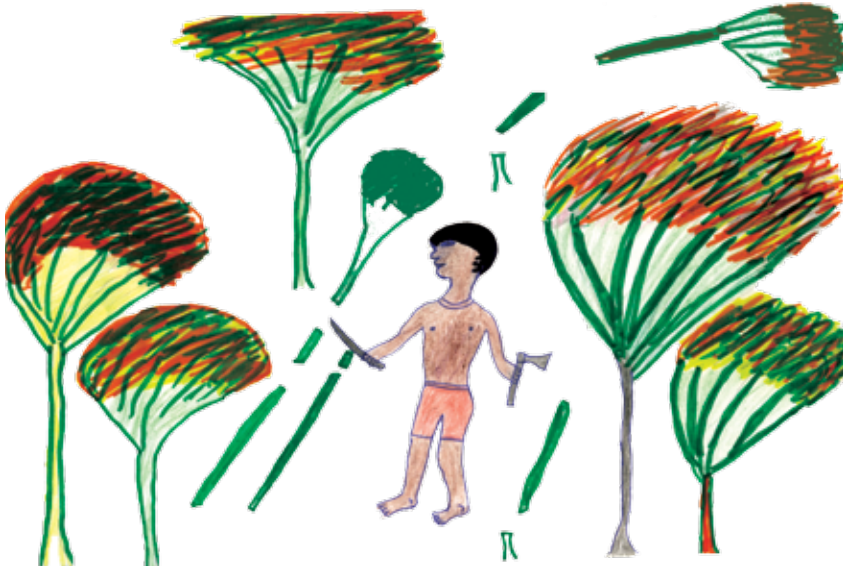
Aho hutu kanaha winaha wamotima thë pë kua kura?
Wa thë pë ãha hayuprari.

Hutu wa kana utupë thaki.

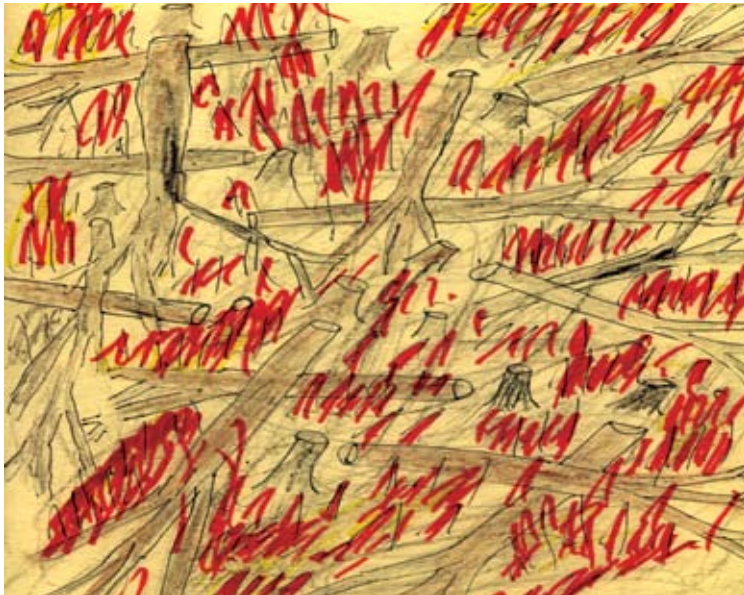
Hutu kana pë thaiwi thë ã oni



Urihi komiha hutu yama pë hapa hëtti pario.



Ëhi tëhë hutu yama a totihi taari tëhë yama pë manii xooa.
Hutu yama a hapa ha maniprarini kayapa yama hipë tiëi
xooa.



Kayapa yama hi pë tua ha hurapranî yama hi pë rōkomai
xoao. Ehi rōkoa xoarayu tēhē yama hi pë wakē yēai xoao.
Yama kana ha iximarini yama kana roximāi xoao.



Yama kana pë rōxia ha hurapraiha xoani koraha
yama sipē tiaî.

Witi thë tëhë Yanomae thë pëni hutu kana pë peyu sihe?

Witi thë tëhë Yanomae thë pëni wamotima thë pë tiai sihe?

Hutu kana pë hami witi pë ohotamu thare?

Hutu kanahami wamotima thë pë kuowi thë pë āha



Hutu kanaha wamotima thë pë raruwi hapënaha thë pë kua.

Koraha pë kua, wāha apë kua, hokoma pë kua, ariamo pë kua, naxo witatirima si pë kua, puu pë kua.

Enaha kure hutu kanahami wamotima thë pë kupra.

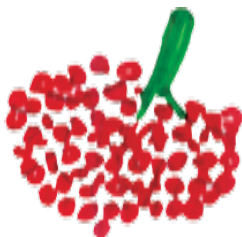
Wamotima thë pë kutao pënaha thë pë nikere kuë.

Aho hutu kanahami witi wamotima thë pë raru tha?

Pori moxi tëhë witi wamotima thë pë hwaï tha?

Maa tëhë witi wamotima thë pë hwaï tha?

Kama thë pë ùtupë kuo pënaha wa thë pë ãha oni thaki thë ki ka katitireha.



Hwei wa thë pë ũtupë ha taani wa pihi kuu pënaha wa thë ã oni rape thaki.



Urihi thë ã oni



Hwei urihi a ka kii pata thë pëni a pou xooma yarohe yama a noamãi.

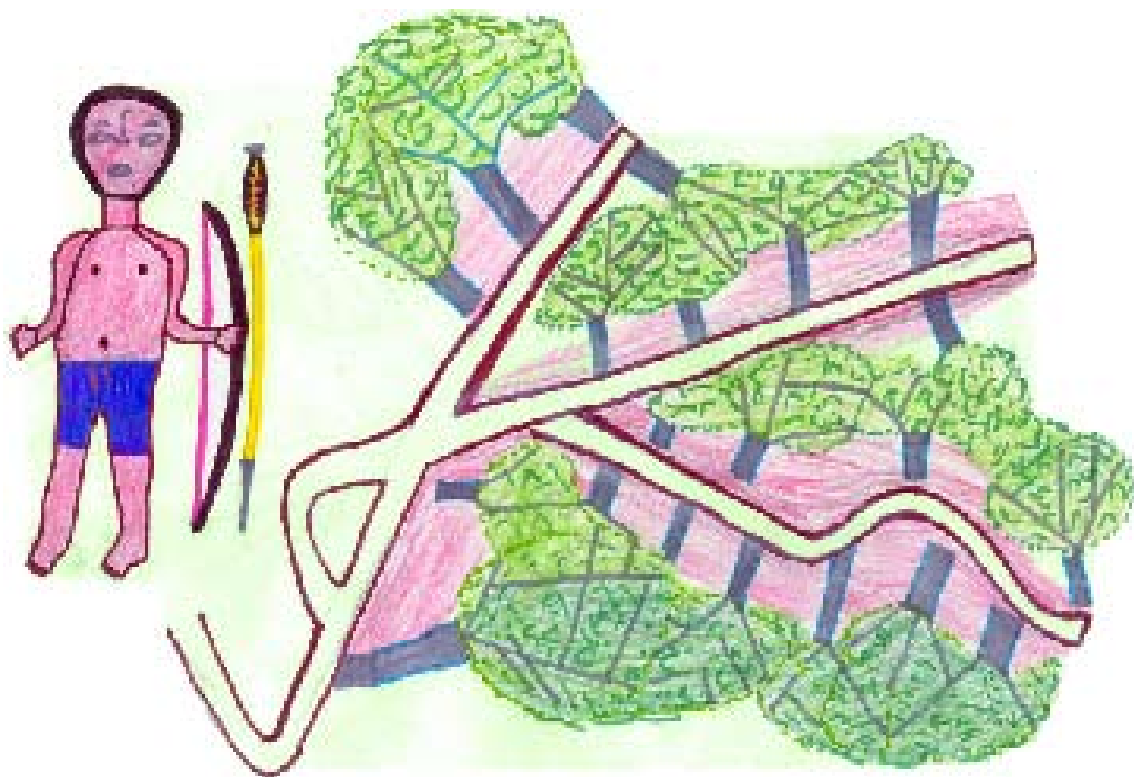
Yaro yama pë wai yaro huu yama tihi mo pë wai yaro yama thë urihi wariamãi pihioimi.

Hwei tëhë hwei thë urihiha Yanomae yama ki pëapëtaroma tha?

Witi thëha Yanomae yama ki urihi pë noamamu tha?

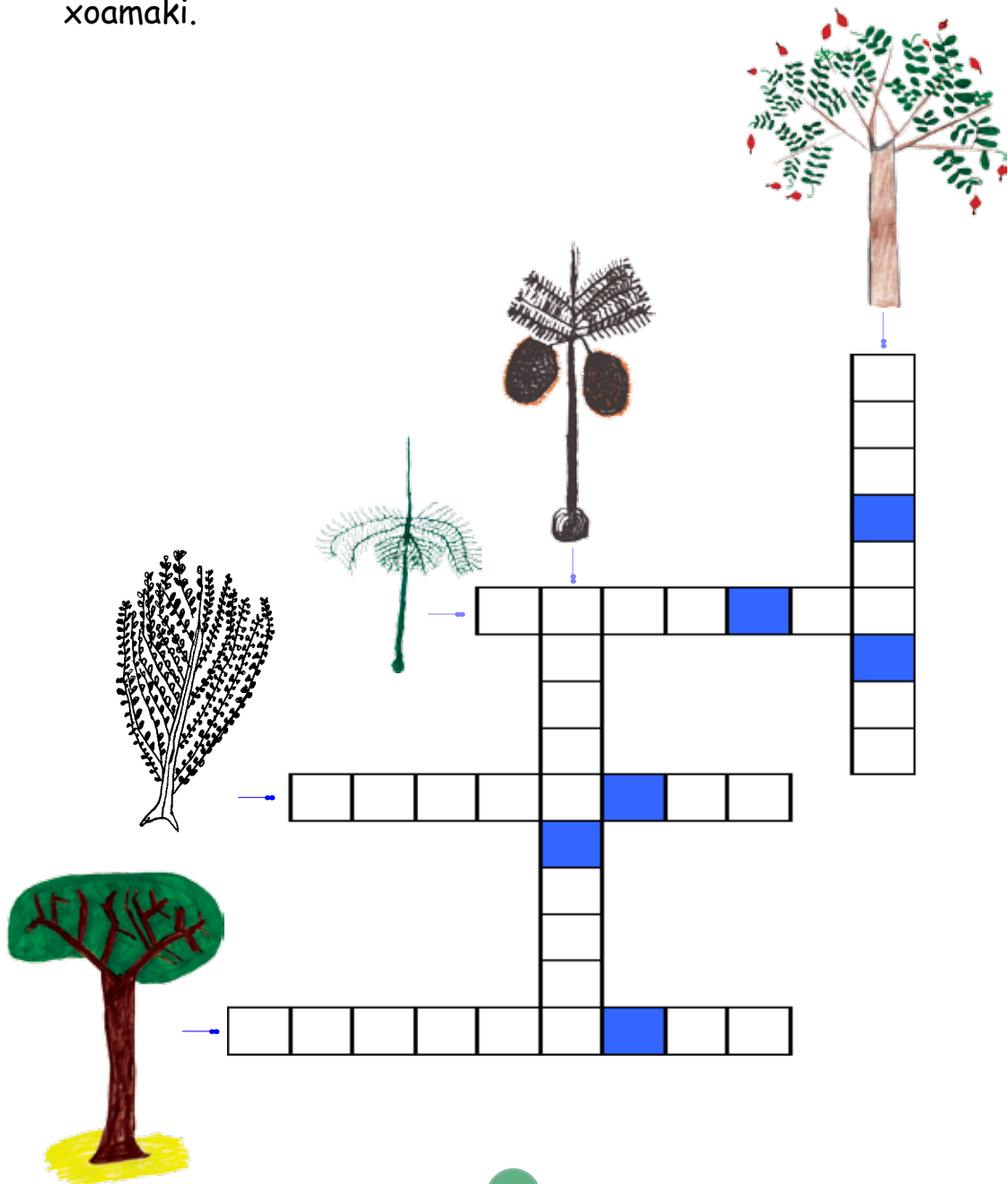
Winaha yama ki urihi pë noamamu kuaapë tha?

Hwama thë rama huu pihio maki urihi
a taimi. Kuë yaro rama poriyö wa e yo
xaari maki uxirima thëni.

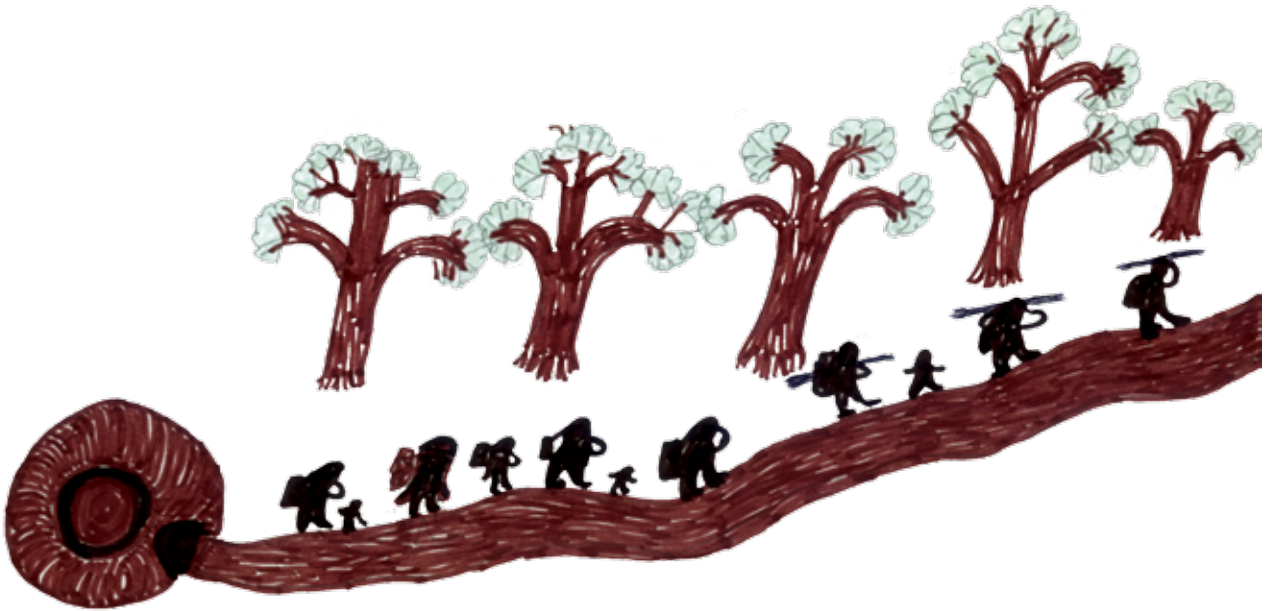


Urihi wa ùtupë ha thakini wa pihi kuu pënaha wa thë ã oni rapethaa xoaki.

Thë ã oni titimatima thë.
 Kama thë pë ùtupë kuo pëha wa thë pë ãha oni katitia
 xoamaki.



Waimi huuwi thë ã oni



Yano yama pë thaa ha hurapraní yama kí waimi huu
xoao.

Urihihamí yama kí waimi a xoarayu tēhē yami wamotima
thë pë patai huo.

Yama kí waimi huu pihio tēhē pata thë pë noa thayu
partio.

Witi thë tëhë pata thë pë waimi huu tha?

Wama ki waimi huu tëhë witi wama thë pë thai tha?

Wama ki waimi huu pihio tëhë winaha pata thë pë herea kuu tha?

Urihami wama ki waimi huuwi wama the ã oni rapea
xoamari. Wa the ã oni ha thakini wa the pe utupe tha xoaki.

Thë ã xi warihi hëtëmotima thë.
 Thë xi oni warihi maki wa thë ã hëtï.
 Wa thë ãha taarini wa thë tiporeaki.

o p e r e m a a x i k ï t m
 r k o u m u w a p u k ï k ï
 u t e a e n i o m e u k w u
 x o m p y o i k ï k ï r x o
 i n a a a m o r i y a e i r
 k a a k m a r k o s i p e w
 ï y k ï r o a k ï k ï u s a
 ë w ï s r i x i y a o u r i
 r m o ï e n i o t o t k m a
 e n i t o x a k ï k ï u a n
 h o r o m a n a k ï k ï r i

operema axi ki

yoi kiki

roa kiki

horomana kiki

wapu kiki

krepu uku

ruapa ki

õema aki

oru xi ki

toxa kiki



Poriyo yo thë ã oni

Yanomae yama ki pirto mǎo tēhë
poriyo yo pë mii.

Yama ki ha pirtoni poriyo yama yo
pë manii.

Hapa pori yama yo pë thaiwi yo
pë hotei yama ki huu mǎo tēhë yama ki
waimi huu tēhë pori yama yo pë tute
manii wǎroho yama kini.

Yanomae yama ki pirtopēha pori
yama yo pë wǎroho thapu.

Enaha yama yo pë thapu yaro
yama ki rama huu piyēkuu.

Poriyo yo pënë kutao pēnaha
yama ki kuaai.

Hapēnaha poriyo yo pë kutaa:

- rama yo
- hwama yo
- napē yo
- wai yo
- waimi huuwi yo

Poriyo yo pë mao tëhë winaha urihi pë kuë tha?

Urihi komihami Yanomae thë pë rama huu tëhë winaha thë pë mae thamu tha?

Yanoha poriyoyo pë nëhë kutao pënaha wa yo pë hayuprari:

Aho yano wa pë ùtupë ha thaakini poriyo yo pë kutao pënaha
wa yo pë thaa xoaki.

Rama huuwi thë ã oni



Yama ki naikirayu tēhē yama ki rama huu urihiami.
Ehi yama ki rama huu tēhē yaro yama pē ha taprani
yama pē niāi.

Yama ki rama huu tēhē prahai mahiami yama ki huu.
Hapa poriyō yohami yama ki huu pario huru. Ehi
poriyō yoha yama ki praharayu tēhē yama ki pao huru
urihi komiami.

Yaro pēni witi pi thē pē waihe tha?
Wa thē pē ā oni thaki.









Thë ka prokeiha kama thë pë utupë kuo pëha wa thë pë
ãha oni thaaki:



_____ waitheri.



_____ horeai yaniki.



_____ waisipë mahi.



_____ naki namo mahi.



_____ ni koe akana pë nêhë yaipou.

Hwei wa thë ã oni ha taahuruni wa wari kuo pënaha
ahõ wa thë ã oni xaari thaki.

Watupani yaro a tare wai.

Witini yaro a tare wai kuha?

Werehe pëni huuti hi mopë wai.

Witi thë pëni huu tihi mopë wai sihe?

Wixa a komuu.

Witi thë komuu kura?

Wëëma a rërii rope.

Witi thë rërii rope tha?

Wayapaxi a tire imii.

Witi thë tire imii tha?

Yurimuwi thë ã oni

Yuri yama pë yat pihio tēhë
hapa ikoroma yama xi pë tiëprai.

Ihi yama xi pë tiëa ha
huraprai yama ki yurimu huu
xoahuru.

Mau uka õki praopëha korai
yama thoxi pë xëyëprai xoo.

Ihi tēhë maxa yama hi pë
yaprai xoo.

Mau upë õkii tēhë yama ki
xiro yurimu

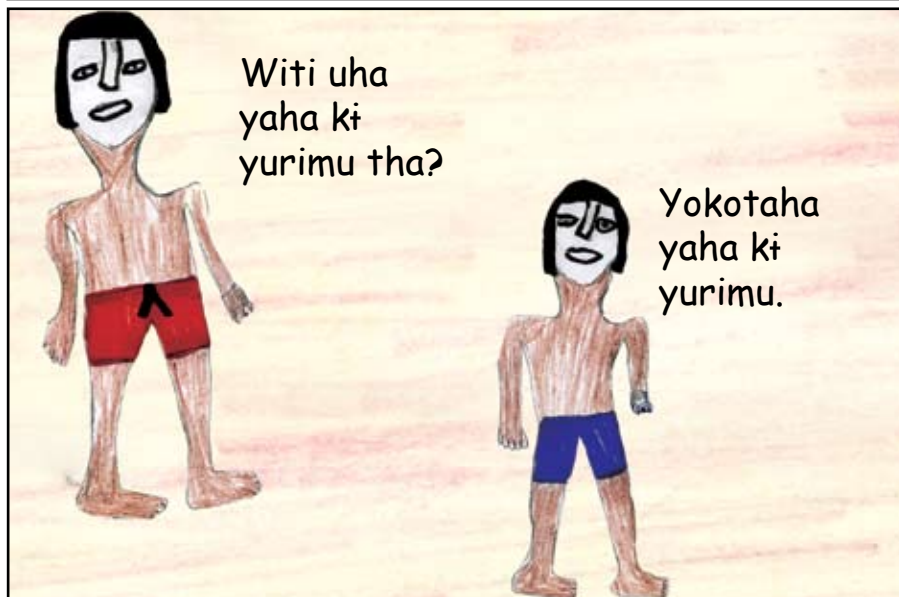


Wama ki yurimu pihio tēhē witi wama thē pē hapa tiēprai
tha?

Māu u weheo tēhē wama ki yurimu tha?

Witi wama thē pē yuri yai tha?

Heri exë kipë yurimu pihio tëhë kipë noa thayuwi thë ã oni



Winaha kure yuri wa
pë yaprarema tha?

8 ya pë
yaprarema.
Yuri pë
oahikirayoma?

5 yuri ya pë yaprarema.
Winaha kure kahowani
yuri wa pë pree yaprarema
tha?

Awei kua hikia
yaha ki kōo xoo.



Herihoxë waha ki yurimuwi wa thë ã oni thaki.
Waha ki ã huayu kuo pënaha kure wa thë ã oni thaki.

Okomuwi thë ā oni



Thuë thë pëni mǎu upë kasihami okopë xëihe.
Oko pë pëkaha thuë thë pë poko ha rukëni pë
xëihe.

Hapë ënaha kure oko pë xëihe thuë thë pëni:
krotoma pëxë, oko pëxë, oko naporepëxë, oko pë
yaixë inaha thuë pëni oko pë xëi kuaaiwihi e thë pë
kuta.

Mǎu u õki tëhë oko pë huruu tëhë pë xëihe,
mǎu u õkini pë karepru tëhë.

Witi thë pëhami thuë pëni oko pë xëi sihe?

Pori moxi tëhë thuë thë pëni oko pë xëi sihe?

Winaha oko pë ria ha thaamaheni pë xëi sihe?

Okomuwi wama thë utupë ha thaprarini wama thë ã oni rapea xoamari.

Thuë thë pëni thë pë thaiwihi thë pë ā oni

Thuë thë pëni xotehe pë tiëthe.
Wi pë kãe tiëthe.
Pesima pë thaihe.
Koãe pë poaihe.
Masipë ikokaihe.
Mau husi pë thaihe.
Mau upë hikeihe.
Yano pë rōximaihe.
Wamotima thë pë ihiihe.
Naxihi pë ramãthe.
Enaha thuë pëni thë pë thai kutaahē.



Thuë thë pëni witi pii thë pë tiëihe?

Thuë pëni rakama thothopë irã ha xatiamaheni xinaru upë ha ayõkõaheni rio kohipë tiëihe.



Thuë pëni winaha rio kahi pë tiëihe tëhë thë pë thai sihe?

Wii thë ã oni



Yama ki hwenimu tëhë thuë thë pëni masi pë ikokaihe.

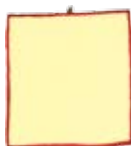
Masi kiki waxëa ha xoararini wii pë tiëprai xoaohë.

Thuë thë pëni wii pëha kōa ae pëxë koraha pëxë naxo koko pëxë thë pë ihiihe.

Thuë thë pëni witi thë pëni wii pë tiei sihe?

Wii pëha witi thë pë ihipuu sihe?

Thë ki ka katitireha wa thë pë ãha yãkiaki.



Hwei thuë ã utupë ka kiiha thë pë ãha kuo pënaha wama thë pë ãha thaa xoaaki.



Sirapa wa pë ha kōkaprarini wa thë ã oni yaikia xoaki.

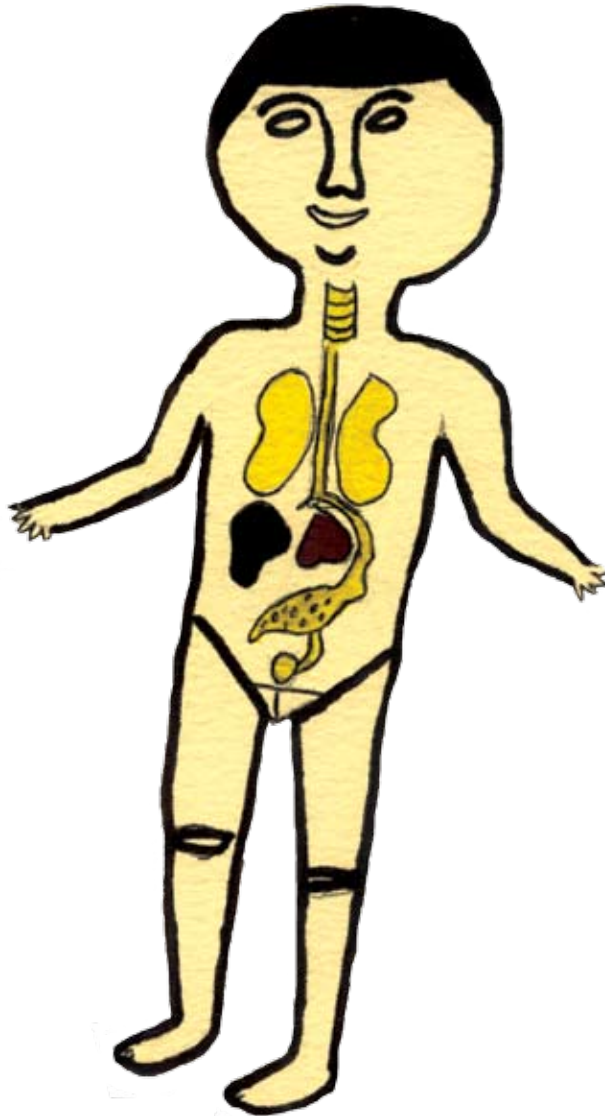
hu ka
ko _____

ma mu ku
heko _____

ka hi ki
remo _____

imi ki
ki pariki _____

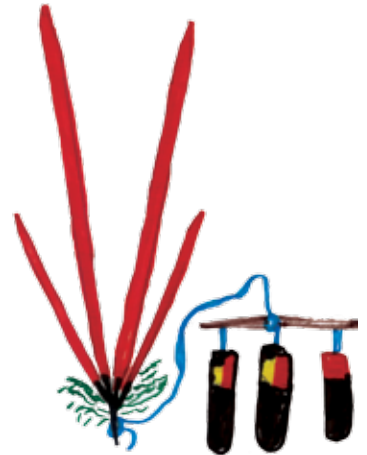
Hwei ũ̃xihamĩ thë pë kakii thë pë ãha kuo pënaha wama thë pë ãha thaa xoaki.



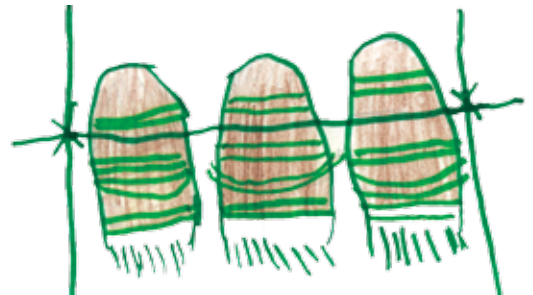
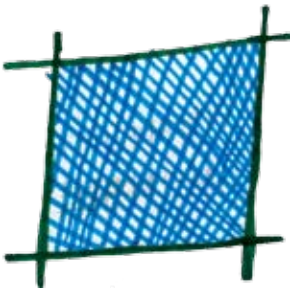
Wāro thē pēni thē pē thaiwihi thē pē ā oni.



Wāro thē pēni xaraka pē thaihe.
Raha sihi pē hōaihe.
Rahaka pē si utitaihe.
Yākōa ona pē kamāihe.
Apa pē tiēihe.
Yaro ona pē pakekaihe.
Paixi pē thaihe.
Yama asi pē hutukaihe.
Koyotoma si pē tiēihe.
Paahana pē yoaihe.



Enaha warō thē pēni thē pē thai kutahe.



Wãro thë pëni witi pii thë pë tiët sihe?

Wãro thë pëni winaha xaraka pë thai sihe?

Thë ki ka prokeiha kama thë pë ùtupë kuo pënaha wa thë ã oni thaaki.



Thuëni _____ tiët.



Warõ thëni _____ ihipou.



_____ rama ayoma.



Hiya thëni _____ hõat.



Warõ thëni _____ tiët.

Raha sihi thaiwi thë ã oni



Raha yama sihi pë thai pihio tëhë urihha hoko yama sipë ha tuani raha yama sihi pë poai.

Ëhi raha yama sihi pori tëhë yama sihi pë hõai xoao poxe nakini.

Poxe naki mao tëhë poo pë ihirupëni yama sihi pë pree hoã.

1. Witi wama thë pë raha sihipë thai tha?

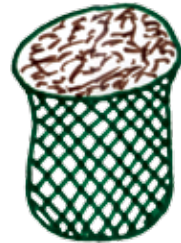
2. Witi pii thëni raha wama sihi pë hõai tha?

Haasipërima pokohami thë pë ã oni nëhë mohotirarioma.
Thë ki ka katitireha kama utupë kuo pënaha wa thë pë ãha
xaari thaaki.

awaan _____



kasiso _____



ehxeto _____



amihase _____



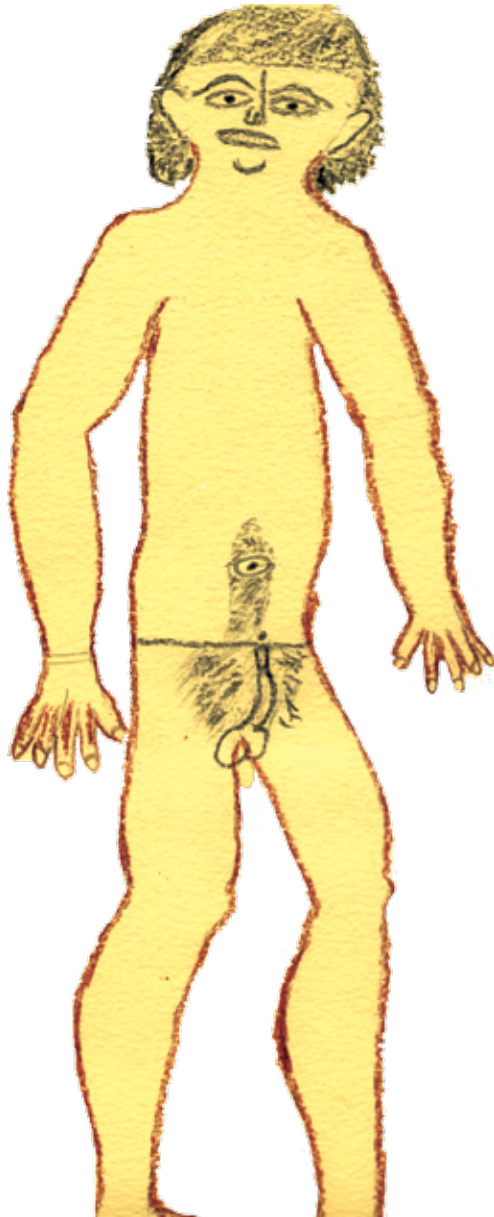
akaraxa _____



iawt _____



Hwei wãro a ũtũpë ka kiiha thë pë ãha kuo pënaha wama
thë pë ãha thaa xoaaki.



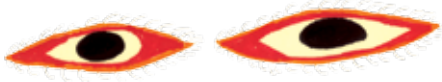
Hwei wāro a ūtūpē ka kiiha thē pē āha kuo pēnaha wama
thē pē āha thaa xoaaki.



Hwei wa thë ũtupë ha tartani wa pihi kuu pënaha wa thë ã
oni rape thaaki.



Thuë huko onimano.

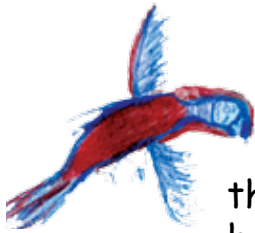








Hapa yanomae thë pë yaropruwi thë ã oni



Hapao tëhë thë pë xi warima. Hapa thë titi maoma maki pata thë pë ni titi kiki ha tharihenit thë titimaremahe.

Ëhi tëhë pata thë pë naiki piriipraroma. Kama thë pë në ha aipërarinti thëpë yarorarioma.

Yanomae thë pë maki thë pë warërioma, thë pë xamararioma, thë pë oporarioma, thë pë wereherarioma.

Ëhi Yanomae thë pë maki hwei tëhë yama thë pë wai yama ki ha naikini.

Kami yaro yama ki hwëti kutaenti yama ki pree naiki.

Yanomae yama ki yai ha ka kuo kunaha yama ki naiki imi waoto.

Yama ki ha naikini thi ai yama ki maki yama ki wayuu Yanomae yama ki maki paxo yama pë ãha ka hiraiwi Yanomae thë pë yai maki yama pë wai. Yama pë kãe reahuai. Ëhi paxo ka ki napë pë maki paxo ki pree. Enaha thë kua yaro yama ki pihi xaaripruu pata thë ã oniha.



Hapa thë pë ka yaroproni winaha thë pë kuama tha?

Hwei tëhë yaro yama pë ka waiwi witi thë pë yaro tha?

Thë ka prokeiha thë ã oni nakiowi wa thë pë yëtëamaki tëhë wãaha kuprario.



k_n_ a



p__r_ a



m_r_x_ a



k_r_m_ a

Kama thë pë utupë kuo pënaha wa thë pë ãha oni thaki
thë ki ka katitireha.



Ara thë ã oni



Ara wakërima mahuku uxi.



Rapa hiha ara a roa.



Ara a yami huimi, kipë xiro
yëi kororaï.



Kipë ha roikini, kipë iai
xoao.



Kipë ha iarini,
kipë piti yërëa
xoaki. Kipë miki.

Waiha kipë rãã
kõrayu tēhē
kipë yëa kōrayu.



Ara pë yami yëi tha?

Yatotoha ara pë roo tha?

Ara pëni witi thë pë wai sihe?

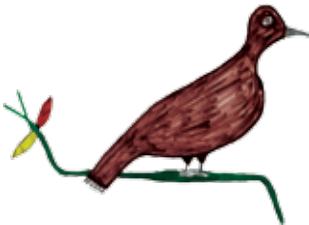
Witi thë pëhami ara apukupë kua tha?

Witi thë pëha ara pë mio tha?

Hwei wa thë utupë ha taarini wa pihi kuu pënahā wa thë ā oni rape thaaki:



Thē ki ka katitireha kama thē pē utupē kuo pēnaha wa
thē pē āha oni thaki.





Maa keiwi thē ā oni

Hapēnaha maa hapa kei tēhē a hapa kuaī, waisipē a hapa kei pario, mori a hapa xiko kehuru.

Maa pata kei xoataoimi yanikini a xiko keoprohuru.

Maa yai xiko kerayu tēhē urihi a yai utitia mahiprario.

Enaha maa yai kerayu tēhē urihi a yai kuprario.

Maa pata yai kei mahio tēhē kami yanomae yama ki yai huimi, yanoha yama ki xiro pirio.

Maa yai xiko kei tēhē mau uku komi ōkoa nēhē marayu.

Enaha maa yai xiko kerayu tēhē thē yai kuprario.

Maa kei pihio tēhē thē pē mo ruē mahipruu.

Maa hapa kei tēhē winaha a kuaai tha?

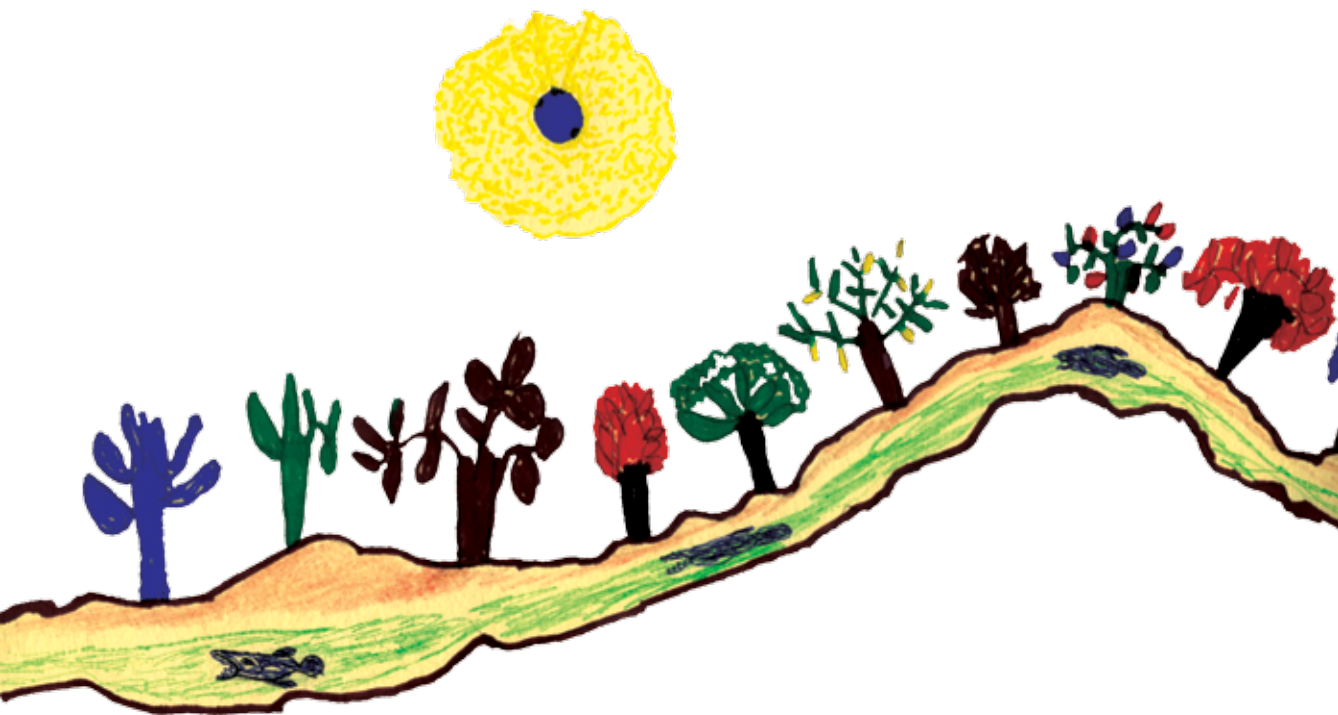
Maa kerayu tēhē winaha māu uki kuaai tha?

Maa tēhē winaha Yanomae yama ki kuaai tha?

Maa tēhē witi thē pē raruu tha urihiami?

Maa tēhē witi thē pē yaro waoto tha?

Pori moxi hapa huruwi thë ã oni



Hapë ënaha porimoxi hapa roai tëhë moxi hapa kuai.

Waisipë moxi yopi roo pario.

Ehi tëhë moxi yopi mahiprario tëhë komi urihi a kohipërayu.

Ehi tëhë mau uku kutao pënaha uku weheo kuoki.

Wai uku xiro weheoki, pata uku xiro weheoimi.

Pata u weheo maki u wehe mahiproimi u xiro marõa pëprario.

Ehi tëhë kami yanomae yama kini yuri yama pë xiro wehe wat.

Wai uku weheoki tëhë yuri yama pë xët.

Enaha thë ã kutaoma.

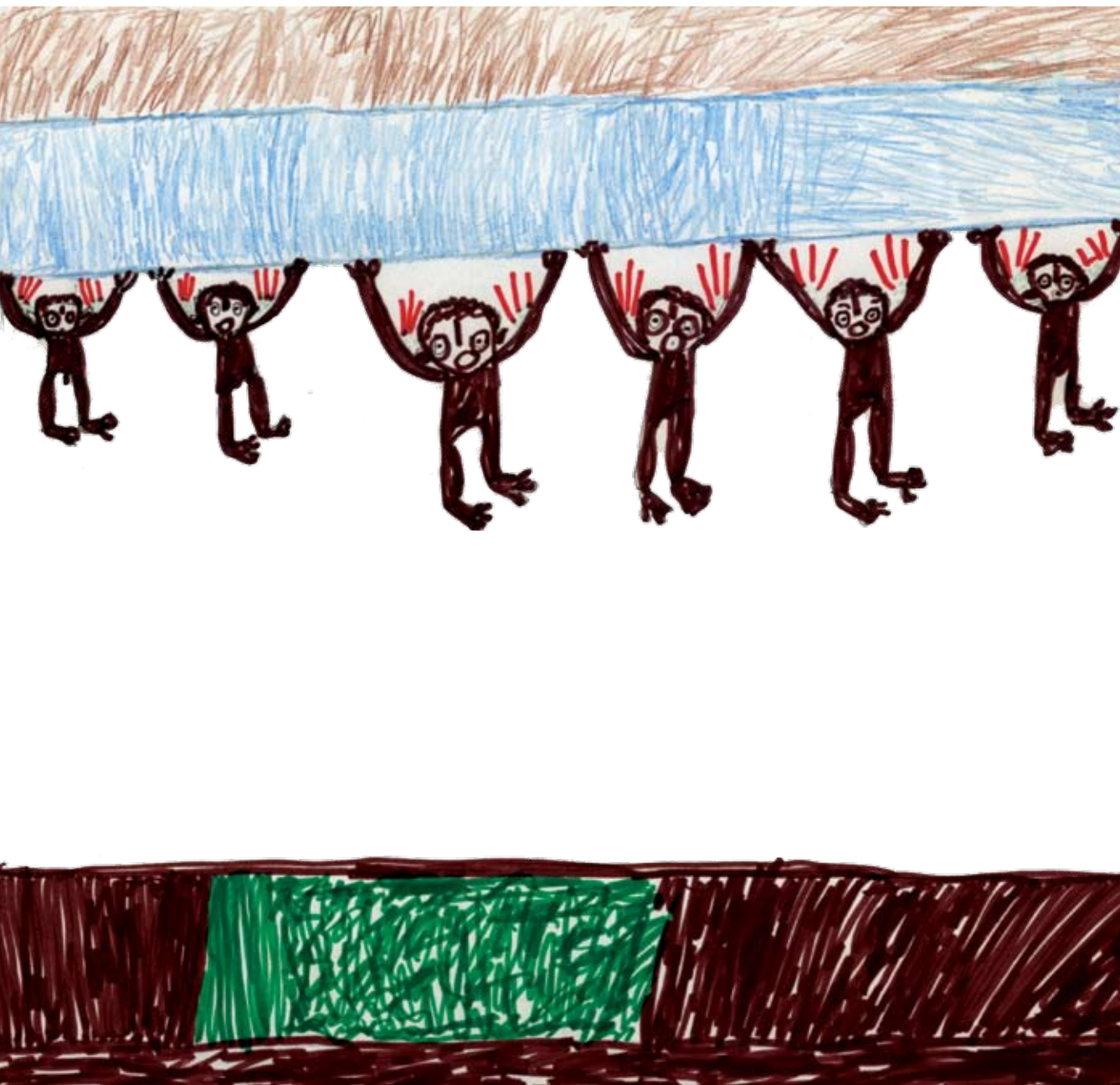
Pori moxi ropruu tëhë winaha urihi a kupruu tha?

Pori moxi tëhë pata upë wehepruu tha?

Wai uku weheo tëhë witi wama thë pë thai tha?

Pori moxi tëhë witi thë pë raruu tha urihiami ?

Pori moxi tëhë witi thë pë yaro waoto tha?



Xapiri pëni hutu mosi huemaiwihi thë ã oni

Awei, hapënaha kami Yanomae yama ki kuai.
Yanomae yama ki xapiripru pihio tëhë ai thë
xapiriowini thë huka ha horarini thë xapiriprario.

Ehi tëhë yamini yăkõana a koai xoao.

Yanomae yama ki yai xapirio tëhë thë nomai
hai taoim, xapiri thëni urihi a komi taai piyëku.

Yanomae thë pata xapiri nomarayu tëhë
hutu mosi kreyumãi.

Ehi tëhë ai thë xapiriowi thëni hutu mosi
huëri tëhë mosi yanikia kőkii.

Xapiri pëni hutu mosi huëriihe tëhë Yanomae
yama ki kiri maprario.

Hapa yama ki kirirario maki xapiri pë ni mosi
huëriihe tëhë yama ki xuhurumu mapruu kõo.

Enaha thë ã kutaoma maprarioma.

Witihami xapiri pë piria tha?

Xapiri thë pënt urihi a komi taat piyëkuu pihiohe tëhë
winaha thë thaj sihe tha?

Aho yanoha hiya thë pë xapiriowi thë pë kua kura?

Hwei wa thë pë utupë ha taarini wa pihi kuu pënaha
wa thë ã oni rape thaki.

Xapirimu



Yari thë ã oni

Maa tëhë yari a kupruu.

Maa kei mao tëhë thë yareĩ
puoimi yanomae thë pë xapiri huu
tëhë yari a pree huu.

Yanoha yari a pata yarëĩ
tëhë oxe yama thë pë humaimi.

Yari xi titihiami xapiri
pëni a tëa hãthoruhuruhe ta
yama ki pihi ha kuni pata thë pëni
yãkõanapë ha ukukuaheni xapiri
pë yaxupraĩ paathe.



Yari a kōhi pē yarēimai tēhē winaha wama ki kuaī tha?

Witi thē tēhē yari a kupruu tha?

Winaha pata thē pē pihi ha kuni yaripē xēi paaihe tha?

Thë ã xi warihi hëtëmotima thë.
 Thë xi oni warihi maki wa thë ã hëtii.
 Wa thë ã ha taarini wa thë tiporeaki.

Yarori thë ã xi oni xi warihi maki wa pë ã
 ha hëtii. Wa thë pë ãha taarini wa thë pë
 tiporeaki.

Tihiria
 Paxoria
 Wixaria
 Iroria
 Wakaria
 Xamaria

Hayaria
 Mõroria
 Poxeria
 Tëpëria
 Yãpiria
 Warëria

t i h i r i x i u
 s u y p a x o r i
 w i x a r i a o ë
 x a m a r i a r p
 n o w a k a r i a
 w h a y a r i a m
 m o r õ r i a r u
 h i p o x e r i a
 t ë p ë r i a u h
 w p o t u r i a u
 s a w a r ë r i a

Xawara a wai thë ã oni

Xawarani yama ki pëi tëhë hapënaha yama ki hapa kuai.

Xawara a hapa wai kumuu tëhë yama ki hapa yopiat.

Ai thë pë hwama huu tëhë xawara a wai kupruu pihio tëhë hutu mosi pë hapa wakëpru.

Xawara a wai mii maki ai thë pë hwama kōo tëhë xawara a wai kupru.

Ehi maki xapiri thë pëni a wai yapëkaihe tëhë a wai hãthohoa kōprario

A wai yapëkëprai maohë tëhë a wai okeproimi.

Xawara pë yai wai kōo tëhë komi Yanomae yama ki rããmu nëhëmãi .

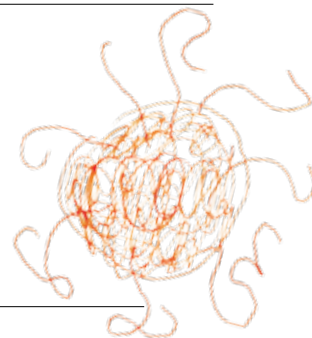
Hapa pata thë pë nomãi hikioma maki xawara a wai maproimi xoa Yanomae yama ki wite peximãi yaro.



Witi thë waini pata thë pë nomaokema tha?

Xawara waiha winaha yama ki uuxi kua tha?

Hwei tëhë winaha xawara a wai kuai tha?



Pia u 30 de outubro de 2001

Awei õse _____

Kaho wa temi totihi tha?

Wa wāri pihoma.

Pree wama ki temi totihi xoa tha?

Hapa yama ki përayoma maki
yama ki harorayoma.

Awei ihi ya thë ã wārima.

Wama ki pëi ta ya pihi kuu yaro
wama ki temi warima.

Awei thë ã kutaoma.

Aho nohi pëhami wa thë ã oni ximapë.

Wa thë ã oni ximai pihio tēhë papeo si
titiowi wama thë thaprari.

Oka pē huuwi thē ā oni

Yanomae thē pē oka huu pihio
tēhē thē pē ha himomayuni thē pē oka
huu.

Thē pē oka huu pihio tēhē tii
tēhē thē pē maoki, wakara tēhē thē pē
huimi.

Thē pē oka huu kuai pihio pēhami
wamotima thē pē praatayuhe pori yoha.

Enaha thē pē thapuu yarohe thē
pē piti ahetu.

Oka thē pēni xaraka pē poimihe.

Mori hiya thēni xaraka ki pou,
pata thē pēni horoma pē xiro ihipuhe.

Horomani thē pē ha horaprahenti
thē pē porepē xēpraihe.

Yanomae thē pē xēprai pihiohe
tēhē thē pē yai xēpraihe.

Thē pē oka huu puoimi.



Witi thë ha Yanomae thë pë oka huu tha?

Oka thë pëni xaraka pëni thë pë niã sihe?

Thë pë ha horaheni winaha thë pë xëi kuati sihe?

Në wari thë ā oni



Thë në ruat tëhë kami Yanomae yama ki huu tëhë yama ki rããmorayu.

Në wariní yama ki taari tëhë yama ki rããmorayu.

Xapiri thë pëni në wariha yama ki korihe tëhë yama ki harorayu.

Yokotapëhami në wari pë pirithi.

Në wariní oxe thë tei tëhë thë nomamari xapiri thë pëni thë maihe tëhë.

Në wari a mão pë ha yama ki huu tëhë yama ki rããmoimi.

Në wari a pirto pë ha yama ki huu tëhë yama ki xiro rããmu.

Witiha nē wari pē piri a tha?

Nē warini ihiru a tei tēhē winaha thē pē thai tha?

Nē wari wa pē āha hayumai.

Yanomae thë pë rixi pë kuowi thë ã oni



Arõko hi poko paka raopë ha rixi pë araa.

Ëharani ihiru pë e ohi toai piyëku.

Rixi ihirupë kerayu tëhë hiya thë rakamurayu.

Ai praha theri thë pëni rixi a tharihe tëhë Yanomae thë nomarayu.

Pora a pata kuo pëha rixi pë yarimu. Ëhi rixi pë yarimu tëhë pora pë wayomãthe.

Kami yama ki rixi pë pirtopëha yama ki huu tëhë yama ki waximiprario.

Rixi yama pë niaprai tëhë yama ki õnokaemu Yanomae thë pë rixi kutaani.

Thë pë rakamu tëhë winaha thë pë kuaf tha?

Kami yama ki rixi kuopëha yama ki huu tëhë winaha yama ki kuaf tha?

Ai thë pë rixi tharihe tëhë winaha yama ki kiai tha?

Naki kamakari pëowi thë ã oni



Hapa pata thë pëni urihi theri thë pë tute xiro wama yarohe thë pë naki kohipëoma.

Omamari ani kamakari pëni thë pë naki xiro waara praha waaprama.

Hwei tëhë oxe yama ki raruhëaiwi yama kini napë yama pë wamotima pë riat yaro yama ki naki hoximãt hathohoimatayu.

Ehi maki yama ki naki aumamu tëhë yama ki naki hoximaimi yama ki mõyamëo tëhë.

Nakiha pë wāriyuwi thë ā oni



Winaha kamakari wama a
iramāi pihio mao tēhē wama thë thai
tha?

Kami yama kini kamakari yama pë
praukamai pihio mao tēhē yama ki
iaf ha huraproni yama ki naki
aupramu xoo escova kikini.



Witi pii thēni yama ki naki
nini hwërimamopë tha?

Pata thë pë naki ninio tēhē amatha si hi pë
thamahe nahara si hi pēni pata thë pë
naki pree hwërimamoma
kuë yaro yama ki thamu xoa.



1- Kaho wa naki aumamu kura?

2- Kaho wa naki kamakari xi pë kua kura?

3- Pee wa nahe karepu tëhë kaho wa naki waimi tha?

4- Kaho wa naki ninirayu tëhë witi pii thëni wa naki hwërimamorayu tha?



Hwei tëhë yama ki pihî xaaripru pihio naki
niniãwi thë ha.

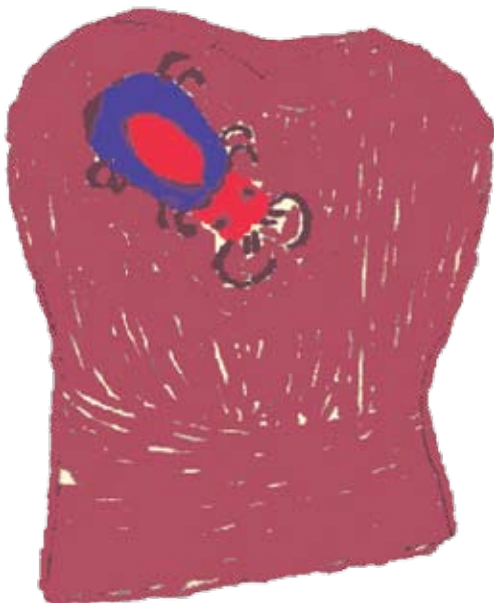
Nahara si hi pë ha hõprahenti si hi pë
titipomahe nakiha.

Ihi tëhë naki ha watëtëikini naki wai
si waiprario.

Pata thë pë ha oxe wama kini ai kamakari wama a hwëri wari.
Pata wama thë ha waririni wama thë ã oni thaa xoakii. Wama thë
ã oni ha thaakini wama thë pë utupë pree pë thaa xoakii.

Hwei thë utupë ha wa pihi kuu pënaha wa thë ã oni rape
thaaki:

Kamakarini naki waiwi thë ã oni



Aho nahihami Yanomae thë pë naki ninio tëhë naki ukamotima eha papeo wa si oni ximiri.

Kokoi u 17 de outubro de 2001

Awei 5 Yanomae yama ki naki nini mahi yaro napë wama kini naki ukamotima rope wama pë ximiri.

Ai oxe thë pë naki nini mahi yaro rope naki ukamotima wama pë ximiri.

Yanomae yama ki naki niniaf xi waripruu yaro.

Awei thë ã kutaoma.

_____ Yanomami.

Kaho wama kini aho wama thë ã thaa nomuhuki.

Wa thë ã oni ximaf pihio tëhë papeo si titiowi wama thë thaprari.

Witi thëha Yanomae thë pë ã hwaí yai tha?

Thë pë ã hwaí yai thaowi winaha thë pë në kutaa kura?

Thë pë ã hwaí yai thaowi yaiyo thë pë tha?

